

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 323.325:(477.51) «1941/1943»

Ірина Азарх
(Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області)

В статті подано огляд інформаційних можливостей документальної бази Державного архіву Чернігівської області для дослідження повсякденного життя сільського населення однієї з областей військової зони України.

***Ключові слова:** Державний архів Чернігівської області, Чернігівщина, військова зона, документальна база, окупаційна влада, сільське населення, партизани.*

Чернігівщина — одна з областей, що входили до складу військової зони України. Слід зазначити, що вітчизняні дослідники не оминули цей регіон своєю увагою, їй присвячено численні наукові студії та дисертаційні роботи, що розглядають історію краю в контексті загальної історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, а також розкривають окремі аспекти німецького окупаційного режиму на території України.

Кожна науково значима публікація базується на широкій документальній базі. Державний архів Чернігівської області в цьому плані був і залишається тим джерелом, з якого черпають інформацію численні українські дослідники. Слід зазначити, що потенційні можливості архівних фондів періоду Великої Вітчизняної війни передбачають істотне розширення площини сучасних досліджень. Опрацювання документальних джерел Державного архіву Чернігівської області ще з радянських часів знаходилося в полі зацікавлення як науковців, так і широкої громадськості. Зокрема, в 1978 р. під грифом Партийдного архіву Чернігівського обкому компартії України було видано збірник документів і матеріалів «Черниговщина в период Великой отечественной войны (1941–1945 гг.)»¹. Основним лейтмотивом цього збірника став один із наведених висновків:

«Незважаючи на складні умови, що склалися на початку Великої Вітчизняної війни, боротьба з фашистськими завойовниками в Чернігівській області прийняла з перших днів окупації масовий і організований характер». Категоричність такого твердження, що на той час, звичайно, не викликала жодних сумнівів та заперечень, була неодноразово спростована в працях сучасних дослідників. Репрезентовані як «найбільш важливі» документи цього збірника було ретельно відібрано відповідно основному спрямуванню — героїзації та романтизації подій військового часу, що, в свою чергу, вимагало висвітлення саме *боротьби трудящих* у фашистському тилу. Проблеми, що стосувалися життя та побуту цивільного населення України, не бралася до уваги або взагалі, або ж у своїй більшості безапеляційно замовчувалися. Останні роки історіографічна ситуація в царині подібних досліджень набула певних позитивних змін завдяки розробці сучасної методології та багатовекторності підходів до вирішення актуальних проблем даного хронологічного відтинку. Роботи М. Коваля фактично започаткували застосування нових методологічних підходів до дослідження проблем соціальної історії часів нацистської окупації. Значимі в цьому плані праці О. Лисенка², В. Кучера, О. Потильчака³, В. Литвина⁴, О. Перехреста⁵, дисертаційні праці С. Власенко⁶, В. Нестеренка⁷, а також колективна праця «Історія українського селянства»⁸. З появою видання «Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів», здійсненого на виконання Указу Президента України № 925 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 року, працівниками архіву було введено до наукового обігу цілу низку раніше неопублікованих документальних матеріалів. Дана книга представляє собою анотований список знищених карателями сіл разом із цивільним населенням під час німецької окупації 1941–1943 рр. Цілком очевидно, що подібна робота є однією з ознак поступового переходу до якісно нового висвітлення соціальної історії окупаційного періоду.

Анотований покажчик-путівник архіву Чернігівської області презентує фонди Чернігівської обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни, обласної комісії з розслідування злочинів, скоєних нацистськими окупантами, фільтраційні справи на осіб, які були примусово вивезені до Німеччини, інформацію про суспільно-політичну, економічну ситуацію в області, підпільно-партизанський рух 1941–1943 рр., що представляють інтерес для науковців з різноплановим колом зацікавлень, хоча подекуди залишаються поза межами доступу.

До стирання грифу «Секретно» для певних документальних блоків існують певні хронологічні відтермінування. Обмеженість доступу до значної частини матеріалів наразі зумовлена подекуди іншими причинами —

їх фізичним станом, що унеможливило прочитання тексту. Однак інформативний потенціал наявної доступної бази становить надзвичайну цінність для висвітлення багатьох «білих плям» повсякденного життя селянства Чернігівщини, починаючи з перших днів нацистської окупації — між політикою спаленої землі, проголошеної Сталіним і втіленою відступаючими радянськими військами та приведенням в дію аналогічних лозунгів при відступі вермахту в 1943 р.

В ході бойових дій по захопленню нацистами території Чернігівщини побутові умови цивільного населення набули ознак існування. Про це красномовно свідчить один із перших циркулярів «нової влади» на окупованій території Новгород-Сіверського району: «С военными действиями была нарушена жизнь населения. Приходилось спать не раздеваясь 10 и более дней. Ненормальное питание, зачастую голодание...»⁹. Новопризначеного завідувача районної санстанції, безумовно, турбувала не особиста гігієна населення, що так активно декларувалася в наказі від 27 жовтня 1941 р., скільки перспектива поширення захворювань на сипний тиф. Тому місцевим жителям рекомендували терміново привести до ладу житло та особисті речі, а самим пройти, при наявності умов у їхніх населених пунктах, дезинсекцію.

Не менш важливим кроком стало вилучення наявних грошових залишків, що залишалися підзвітними на день вступу німецької армії, у осіб, котрі працювали в споживчих коопераціях, різноманітних артілях, працівників сільрад, податкових агентів, працівників зв'язку та інших підприємств. Відповідно наказу названі організації та особи до 30 листопада мали завершити звітність про наявність/ненаявність коштів.

Було організовано суворий контроль щодо повернення незаконно присвоєного колгоспного майна, що набуло на початку війни масового поширення. Кожен житель у письмовому вигляді зазначав наявність у його господарстві колгоспних речей (з обов'язковим їх перерахуванням), та ям із закопаним збіжжям. Подібні розписки мали обов'язкове закінчення: «За найденное я отвечаю по сучасним законам німецьких властей»¹⁰.

До 24 листопада новопризначені старости сіл мали здати списки всіх господарств за певною формою, яка передбачала їх оподаткування. Всі господарства класифікувалися за певними категоріями, що враховували рівень забезпеченості сім'ї. Новгород-Сіверський бургомістр Полторацький запропонував установити дві категорії — I (відповідно вищу) та II (нижчу)¹¹. Сільське населення розподілялося на відповідні групи: колгоспники, одноосібники, робочі, службовці. Малозабезпечені сім'ї, а також постраждали від воєнних дій пропонувалося звільняти від податку повністю або оплачувати 50% від нарахованого. По даних Чернігівської контори господарського банку за погодженням з Чернігівською міською

комендатурою на відновлення господарського і культурного будівництва зібрані податки мали розподілятися таким чином: 40% зараховувалося до бюджету району, який збирав податок, а 60% — до Чернігівської районної управи, в фонд так званого регулювання.

Яким чином відновлювався освітній процес? Згідно розпорядження від 5 січня 1942 р. і наказом Міжрайонної управи м. Чернігова від 13 січня 1942 р. всі навчальні засоби радянського видання «через їх нацьковування та комуністичний зміст» негайно конфісковувалися у школах та в населення¹². До наступних розпоряджень всі конфісковані підручники, в тому числі з німецької мови, зберігали в окремих приміщеннях. Жителям було наказано негайно здати всі наявні радянські підручники та посібники¹³. До роботи з дітьми повернулися лише «благонадійні» вчителі, особові справи яких було ретельно перевірено. Зазвичай перевага надавалася вчителям-українцям із числа розкуркулених або репресованих. Траплялися серед них і вихідці з середовища бідняків, котрі відбули покарання за зв'язки «з куркульськими і чуждими елементами». Наприклад, у своїй анкеті колишній директор Коропської зразкової школи Василь Марчук-Гордієнко зазначав, що за очолювання «шкідницької групи по розкладу колгоспу» в с. Вишеньки Коропського району у 1934 р. був висланий за межі Чернігівщини на три роки¹⁴.

В деяких районах дозволялося перебувати за межами домівки з 5 год. ранку до 7 годин вечора. В нічний час, тобто з 7 год. вечора до 5 год. ранку всі вікна мали бути щільно закритими, щоб світло не проникало на вулицю¹⁵. Введення комендантського часу за пересування по населених пунктах після 5 години вечора передбачало суворе покарання від примусової праці аж до утримання у в'язниці.

Одним із основних завдань новопризначених бургомістрів, або ж старост, стало проведення контрольної паспортизації на підзвітних їм територіях. Отже, все сільське населення піддавалося паспортизації шляхом видачі тимчасових посвідчень особи відповідно трьох списків. До першого списку заносилися благонадійні особи. В список № 2 заносилися прибулі особи і ті, за яких староста села бере на себе відповідальність. В список № 3 заносилися неблагонадійні особи, за яких старости та бургомістри не брали на себе відповідальності. Ці списки було складено на початку 1942 р., а 15 місяців потому поступив новий циркуляр із уточненнями до діючих інструкцій. Із врахуванням лояльності до «нової влади», відданості німецькій справі та доведенням благонадійності, при умові, що місцеве керівництво за них поручалося, осіб із списку № 2 стало можливим перевести до списку № 1. Для проведення жорсткого контролю паспортизації з районних управ виїжджала спеціальна бригада.

Окрім того, згідно вимог місцевого представництва командування ОРТС до райуправ точно в календарні терміни, 1, 11 і 21 числа місяця

надсилалися дані про неблагонадійних осіб, біженців і партизанів. До спеціальної графи було внесено родини розкуркулених господарів. Ми маємо документальні підтвердження того, що з кінця жовтня 1941 р. сім'ям постраждалих від радянських репресій повертали власне житло. Були випадки, коли їм повертали частину будинку, а в іншій залишалася жити родина, що отримала цей будинок від радянської влади. Наприклад, у селі Вересоч Куликівської райуправи на 6 липня 1942 р. 45 розкуркулених сімей повернулися у власні хати, а 24 сім'ї проживали в інших будівлях¹⁶. Німецьке командування, маючи бажання заручитися підтримкою даного прошарку населення, запровадило навіть окрему звітність — кожного 10 числа місяця необхідно було подавати такі відомості до районних управ.

Налагоджуючи управління окупованою територією, німецьке командування втілювало в життя першочергове завдання — перетворити чернігівські землі в джерело поставки продовольчих товарів для потреб армії і Райху. Керуючись відповідними настановами, вже в кінці жовтня 1941 р. в комендатурах райуправ було проведено збір всіх голів колгоспів для проведення відповідного інструктажу по майбутній роботі. Голови колгоспів мали з'явитися до райуправ із такими даними:

1. Скільки посіяно озимих під урожай 1942 р. — жита і пшениці окремо.

2. Скільки залишилося необмолочених кіп і наявного на складах обмолоченого зерна в розрізі по культурах.

Було проведено ревізію стану наявної сільськогосподарської техніки у всіх МТС та планування робіт для її відновлення і функціонування. Відповідно цим розрахункам, 46 МТС в ІУ кварталі 1942 р. отримали в Чернігівському господарчому банку 6 550 000 крб.¹⁷

Старости сіл постійно отримували рознарядки для поставки до німецької армії збіжжя, сіна, овочів, інших продуктів. Наприклад, старости села Камінь до 21 грудня необхідно було доставити до Новгород-Сіверської бази по заготовці скота для німецької армії одну корову та 22 телят. За всі поставки обіцяли розрахунок по встановлених німецьким командуванням цінах.

Наказ начальника Чернігівського головного земельного відділення Зандера від 20 жовтня 1941 р. стосувався заборони безпланового забою скотини в приватних господарствах. Звертаючи увагу населення на необхідності всестороннього розвитку тваринництва як общинного, так і особистого користування, було заборонено забивати і продавати скотину без дозволу районних ветеринарно-зоотехнічних комісій та старост сіл¹⁸.

Порушники цього наказу були жорстоко покарані. Ми бачили безліч постанов по звинуваченню селян у самовільному забої худоби. Напри-

клад, жителька с. Виблі Шульга Ольга Григорівна за забій кабана без дозволу с/г коменданта була притягнена до примусових робіт при с/г общині на один місяць без нарахування трудоднів.

Суворо попереджали сільських жителів і щодо утримання самогонних апаратів. За не зданий добровільно знайдений апарат також притягали до примусових робіт.

До відома населення було доведено, що крадіжка дров, до якої прирівнювалася самовільна вирубка лісу, суворо забороняється. Порушники цього розпорядження каралися за законом військового часу. Заготівля лісоматеріалів для потреб німецького війська та установ відбувалася централізовано. Кожна община або село відправляли на заготівлю певну кількість чоловіків та жінок з пилками і сокирами, певну кількість підвід. Визначалися уповноважені, котрі керували процесом заготовки та обліком вирубки. Для кожного робітника визначалася норма — 1 с/м лісу, а для підводи — 5 с/м. Така бригада направлялася у розпорядження лісників на один тиждень, а тоді її склад мінявся. За відмову від поїздки на лісорозробку накладався штраф у розмірі 150 крб.¹⁹

Для ліквідації катастрофічного становища в промисловості і з метою забезпечення себе на зиму паливом здійснювалася розробка та добування торфу. За рознарядками райуправи від кожної общини з цією метою відсилалося по два чоловіки, робоча зміна тривала два тижні. За робітниками суворо стежили і вони мали пред'являти до сільських управ довідку про повне відпрацювання призначеного терміну²⁰.

Згідно розпорядження Головного командуючого, робочий тиждень мав 54 робочих години, із 7.00 до 18.00 з перервою на обід з 12 до 13 години. В суботу робочий час тривав до 11 години. Святкування релігійних свят, які припадали на середину тижня, переносилося на неділю. Категорично заборонялося святкувати храмові свята в робочі дні, про що сповіщалися жителі сіл та служителі релігійного культу. У с. Муравейка в 1943 р. свято храму було перенесено на неділю, 11 липня. Бургомістр Куликовської райуправи Бонерт дозволяв відправляти церковну службу і святкувати день Успення Богородиці саме 28 серпня за умови, що це свято не відобразиться на збиранні урожаю та підготовці до посіву озимини²¹.

Проживання в районах дислокації партизанських загонів не могло не відобразитися на повсякденні сільського населення Чернігівщини. Як відбувалося їх спілкування на побутовому рівні, можна дізнатися із записок та віршованих творів Степана Щуплика. Він став своєрідним літописцем Ічнянського партизанського загону Сичова, а пізніше обласного партизанського загону Федорова. На початку війни Степан Максимович перебував у непризовному віці (народився в 1889 р.). Тому в загоні виконував певні господарчі обов'язки та вів постійні віршовані записи про діяль-

ність своїх товаришів. Сформований на початку війни Ічнянський загін з 30 чол. не мав ні газет, ні радіо, ні підтримки з боку селян. Степан Максимович глузливо зауважував, що «вдома спину гріють деякі партійці», а рядові і командири після втечі з фронту закопали свої рушніці, зареєструвалися у коменданта, а дехто навіть «Забрався до німця в начальство»²². Звичайно, лісових месників місцеві жителі сприймали по-різному. У с. Воловиця Комаровська у листопадову ніч господарі не пускали партизан на нічліг, хоча надворі був мороз. А в Ласочках Холменського району все село зустрічало разом з партизанами на чолі з М. Попудренком і С. Новиковим. Новий 1942 рік²³. В с. Кирилівці Щорсівського району, де селяни шанували партизан «як добрих гостей», в лютому 1942 р. німецькі каральні загони спалили цілу вулицю²⁴. У березні 1942 р. було повністю спалено село Єліно Щорсівського району, а ті мешканці, що вижили, «розбіглися по гаям» з рідних попелищ та істотно поповнили ряди лісових загонів.

Каральним акціям зазвичай передували напади партизан на німецькі та мадярські загони. В зв'язку з цим населення окупованої території було суворо попереджено щодо можливих наслідків супротиву. В грудні 1941 р. комендантами районів було видано та розповсюджено звернення, що інформувало про суворе покарання внаслідок скоєного злочину. За вбивство одного німецького військовослужбовця передбачався розстріл 100 осіб із села, де це було скоєно. За вбивство поліцейя або старости погрожували розстрілом всіх комуністів, партизан та їх сімей. За переховування партизан спалювали будинок і розстрілювали всю сім'ю²⁵.

Однак не завжди партизани займалися суто бойовими справами. Траплялися випадки пограбування з їхнього боку цивільного населення, коли серед білого дня вони вривалися в будинки, комори, все забирали²⁶. Подекуди перед строем за негідну поведінку та п'янство вичитували окремих бійців²⁷.

В багатьох селах проводилася агітація проти німецької влади із конкретними закликами до селян та поліцаїв. Там, де місцеве населення приймало участь у побудові укріплень проти партизанських нападів, розкидали листівки з відозвами та пропозиціями:

«Що б зробили чотири німці
у селі із комендантом?
Їх побили б молодіці
Із їх автоматами!»²⁸

Німецькі власті не обмежувалися самими адміністративними заходами проти порушників порядку. За саботаж та невихід на роботу призначалося покарання у вигляді примусових робіт. Задля цього в м. Ніжин у 1943 р. було відкрито табір примусової праці. Випадки непослуху та невиконання

розпоряджень влади на Чернігівщині були настільки частими, що нерідко це було зафіксовано і в повторно виданих циркулярах. Наприклад, в циркулярі № 92 від 03/липня 1943 р. зазначалося, що циркуляр № 74 від 18 червня 1943 р. щодо відправлення на роботи в Количівські торфорозробки не виконується²⁹! А деякі старости сіл та голови колгоспів «недооцінюють важливість задачі зерна на пункти “Заготзерно”!».

Досить часто траплялися випадки, коли підпільники за муку вимінювали у мадьяр та італійців зброю³⁰. А в 1943 р. склалася досить неординарна ситуація. У володінні цивільного населення Чернігівської області опинилася значна кількість німецького військового одягу та предметів військової амуніції. Німецьке командування, стурбоване цим незаконним явищем, звернулося до населення із таким наказом:

«До 31 липня 1943 р. треба здати старостам весь, що є у володінні цивільного населення німецький військовий одяг та предмети амуніції. Справа йде при цьому про посуд для варіння страви, польові фляжки, більові мішки, полотнища для палаток, шкіряні ремні, формений одяг, військові шапки, кітелі, взуття всіх родів і шинелі. За здані предмети видаються квитанції. За зданий посуд для варіння страви видаються фаянсові або глиняні горшки, а за військові фляжки — фаянсові або глиняні кружки. Більові мішки і полотнища для палаток оплачуються ціною до 1 марки. Гімнастерки, штани, кітелі, шинелі, ремні і взуття треба здавати безкоштовно. Рай управа»³¹. На майбутнє ми плануємо віднайти документи для уточнення джерел надходження військової амуніції та інших предметів у приватне користування цивільним населенням. На основі використаних документальних даних можна зробити наступні попередні висновки. Життя і побут населення даного регіону було цілком підпорядковане наказам і розпорядженням німецького військового командування. Його географічне розташування спричинило дислокацію значної кількості партизанських загонів і з'єднань. Очевидно, саме тому на території досліджуваного регіону надзвичайно частими були прояви непокори та ігнорування розпоряджень і наказів німецьких властей з боку цивільного населення та навіть старост і керівників сільських управ. На основі документальних даних про різноманітні аспекти взаємовідносин цивільного населення із партизанами може бути здійснено порівняльний аналіз в даному контексті із іншими областями воєнної зони. Критичний аналіз усього спектру джерельних матеріалів щодо життя та праці сільського населення Чернігівщини в період Великої Вітчизняної війни стане істотним доповненням для майбутніх досліджень, надасть можливість для об'єктивного та комплексного висвітлення специфіки побуту сільського населення на території військової зони України.

¹ Черниговщина в период Великой отечественной войны (1941–1945 гг.). — К., 1978. — С. 166.

² Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблем а наукового пошуку // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9, ч. 1. — С. 90–98.

³ Кучер В.В., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія. — К., 2011. — 368 с.

⁴ Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — К., 2004. — 464 с.

⁵ Перехрест О.Г. Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. — Черкаси, 2011. — 668 с.

⁶ Власенко С.І. Аграрна політика німецьких властей на території військової зони України (1941–1943 рр.). — Дис... на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. Спеціальність 07.00.041 — історія України. — К., 2007. — 297 с.

⁷ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти). — Дис... на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. Спеціальність 07.00.041 — історія України. — К., 2005. — 307 с.

⁸ Історія українського селянства. — Т. 2. — К., 2006. — 653 с.

⁹ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁰ Там само. — Р-3472, оп.1, арк. 1, 4, 5.

¹¹ Там само. — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

¹² Там само. — Р-3456, оп. 1, спр. 1, арк. 116.

¹³ Там само. — Арк. 8.

¹⁴ Там само. — Р-3071, оп. 1, спр. 98, арк.. 31.

¹⁵ Там само. — Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 181.

¹⁶ Там само. — Р-3094, оп. 1, спр. 7, арк. 4.

¹⁷ Там само. — Р-3456, оп. 1, спр. 1., арк. 46.

¹⁸ Там само. — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁹ Там само. — Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

²⁰ Там само. — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

²¹ Там само. — Р-3094, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²² Архів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 41, арк. 108–109.

²³ Там само. — Арк. 15.

²⁴ Там само. — Спр. 40, арк. 37.

²⁵ ДАЧО. — Р. 3563, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²⁶ Архів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 41, арк. 35–36.

²⁷ Там само. — Арк. 20.

²⁸ Там само. — Спр. 41, арк. 26–27.

²⁹ ДАЧО. — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

³⁰ Черниговщина в период Великой отечественной войны (1941–1945 гг.). Сб. докум. и матер. — К., 1978. — С. 166.

³¹ ДАЧО. — Р-3064, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

В статье подается обзор информационных возможностей документальной базы Государственного архива Черниговской области в исследовании повседневной жизни сельского населения одной из областей военной зоны Украины.

Ключевые слова: Государственный архив Черниговской области, Черниговщина, военная зона, документальная база, оккупационная власть, сельское население, партизаны.

This paper provides an overview of informational capabilities of documentary base of the State Archive of Chernihiv Oblast for the research of daily life of a rural population in one of the regions of the military zone of Ukraine.

Keywords: State Archives of Chernihiv Oblast, Chernihiv, military zone, documentary basis, occupation authorities, rural population, partisans.